

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Ю.О. Сульженко

*Головний спеціаліст Юридичного департаменту
Секретаріату Кабінету Міністрів України*

Постановка проблеми. Становлення правової і незалежної держави є реальним лише за умови утвердження в суспільній свідомості дійсного значення прав та свобод людини і громадянина. Проблеми прав та свобод людини вже давно досліджуються науковцями, однак вони і на цей час є актуальними у зв'язку з великою кількістю робіт, що мають інколи протилежні точки зору. Це пояснюється як наслідками ідеологічних нашарувань радянської доби, коли поняття «економічні права» як самостійної категорії поряд з іншими конституційними правами не існувало, так і недостатньою увагою вчених-правознавців до проблем захисту економічних прав та свобод людини. Економічні права займають провідне місце в структурі конституційно-правового статусу особи. Саме економічні права та свободи людини забезпечують не уявну, а дійсну свободу особистості та виступають економічними гарантіями інших прав людини і громадянина в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою системи економічних прав та свобод людини займалися такі провідні вчені, як: П. Рабінович, О. Кушніренко, О. Лукашева, О. Гончаренко, Ю. Фролов та ін.

Мета статті полягає у дослідженні поняття «економічне право людини і громадянина».

Основні результати дослідження. На думку О. Кушніренка, термін «свобода» – це філософська і правова категорія одночасно, яка означає самостійний вибір індивідом або організацією варіанта своєї поведінки. Свобода – це можливість користуватись і розпоряджатись тим або іншим соціальним благом, цінністю, задовольняти власний інтерес або якусь життєву потребу таким чином, аби не порушувати права інших людей. Разом з тим, зазначає О. Кушніренко, аналіз конституційного законодавства вказує на те, що термін «свобода» – більш широке поняття і може мати багато варіантів здійснення. Так, у Конституції України зазначено: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість» (ст. 29); «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ст. 34 ч. 1); «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання» (ст. 35 ч. 1) [1] та інші. При цьому необхідно враховувати, що Основний Закон надає людині свободу таким чином, щоб вона не могла бути використана проти інтересів суспільства, держави та інших громадян. Тобто, якщо у статті 29 Конституції України закріплено [1] суб'єктивне право кожної людини на свободу та особисту недоторканість, це не означає, що людина може поводитись як заманеться, незалежно від чужої волі, без примусу. Таке розуміння свободи не відповідає обов'язку особи щодо дотримання Основного Закону та належного ставлення до прав та свобод, честі й гідності інших осіб. Напевно варто погодитися з О. Кушніренком, який дійшов висновку, що чітке розмежування між «правами» і «свободами» провести важко, оскільки частіше всю сферу політичних прав із чітко визначеними правомочностями також називають правами.

вають «свободами». Як вважають вчені – юристи, відмінності в термінології є скоріше традиційними, які склалися ще за давніх часів (XVIII-XIX ст.) [2 с. 7-8]. У зв'язку з цим, заради досягнення більш чітких та конкретних результатів варто, на наш погляд, у подальшому досліджувати питання цієї наукової роботи, спираючись переважно на поняття «права».

Актуалізація проблеми захисту економічних прав та свобод людини і громадянина обумовлена утвердженням в Україні демократичних засад суспільного життя та зростанням політичної активності населення, переходом України до ринкових відносин, які передбачають широке використання особистої свободи та ініціативи, посиленням особистої відповідальності та усвідомленого відношення людини до результатів своєї діяльності, а також розуміння того, що вона є господарем своєї долі та творцем особистого щастя. Сучасний етап розвитку країни пов'язаний з формуванням громадянського суспільства та правової, соціальної держави як найважливіших суспільно-правових вимірів, які не лише відображають механізми захисту економічних прав людини, але й утворюють реальну можливість самим громадянам брати активну участь у забезпеченні та «самозахисті» своїх економічних прав та свобод, і зрештою усвідомлювати значущість і важливість економічних прав та свобод людини і громадянина.

Економіка (від грецького *oikonomia* – управління господарством) зокрема, означає сукупність відносин між людьми, що складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну та вживання матеріальних благ і послуг [3, с. 574]. Інші визначення, по суті, мають таке ж пояснення поняття «економіка», тому поняття «економічні права», на нашу думку, теж слід розглядати в сенсі економічних відносин, тобто – взаємовідносин між юридичними особами – як суб'єктами господарювання, роботодавцями і т. д. та фізичними особами – як суб'єктами господарювання, найманими працівниками тощо. Одразу ж слід зауважити, що разом з двома наведеними суб'єктами, не слід випускати з поля зору й третій – дуже важливий суб'єкт – органи державної влади та їх посадових осіб, без якого дослідження економічних прав та свобод людини і громадянина та їх захисту буде, як видається, неповним і неточним.

Більшість дослідників не дають конкретних визначень економічних прав і свобод людини, обмежуючись лише констатацією функціонального призначення прав і свобод. На думку відомого російського вченого-теоретика В. Нерсисянца, економічні права – це права індивіда (людини і громадянина) як незалежного суб'єкта економічних (товарно-грошових, виробничих, ринкових) відносин [4, с. 339]. О. Лукашева вважає, що економічні права забезпечують людині вільне розпорядження основними факторами господарської діяльності [5, с. 161].

Автори юридичного енциклопедичного словника вважають, що економічні права і свободи людини – це сукупність конституційних прав, що визначають юридичні можливості людини в економічній сфері, характер і зміст котрих визначає в кінцевому рахунку економічний, соціальний і політичний порядок у конкретному суспільстві [6, с. 441].

Слід погодитися з думкою російський вченого М. Баглая, який вважає, що економічні права покликані гарантувати людині можливість задовольнити свої життєві потреби, отримати від держави захист своєї економічної свободи та соціальних пільг [7, с. 107].

На думку Н. Нижник, економічні права – це права, які забезпечують людині вільне розпорядження основними факторами господарської діяльності та прояву господарської ініціативи [8, с. 118]. В. Кравченко вважає, що економічні права забезпечують людині можливість вільно розпоряджатися основними факторами виробничої діяльності, яка складає основу існування та розвитку суспільства [9, с. 96].

Дещо відрізняється від вже наведених, визначення В. Перевалова. На його погляд, економічні права – це правомочності, які відображають економічні аспекти природних прав людини та забезпечують одночасно господарську автономність індивідів і їхні взаємозв'язки одного з другим та суспільством [10, с. 542]. На думку О. Гончаренко, економічні права людини і громадянина в Україні – це можливості людини як незалежного суб'єкта економічних відносин вільно володіти, користуватися, розпоряджатися предметами вжитку та основними факторами господарської діяльності і брати участь у виробництві матеріальних та інших благ [11, с. 181-186].

Розглядаючи економічні права та свободи людини і громадянина слід акцентувати увагу переважно на статичних моментах цієї категорії прав, що надає можливість окреслити сферу суспільного життя в якій означені права виникають і реалізуються, а також відмежувати їх від інших груп прав та свобод: політичних, соціальних, культурних тощо. В той же час, лише з'ясування такого суспільного явища як економічні права людини за суттю дозволить оптимально визначити їхній зміст та форму. Ю. Фролов виводить таку дефінітивну формулу економічних прав людини і громадянина: економічні права та свободи людини і громадянина в Україні – це самостійний вид прав та свобод у загальній системі прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини та громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися основними економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах і спосіб, передбачені Конституцією і законами України [12, с. 171].

Слід, напевно, погодитися з наведеними авторами в тому, що за своїм змістом економічні права та свободи людини і громадянина – це певні економічні блага та права на ці блага, а саме: право на їхнє одержання, збереження, володіння, користування, розпорядження а також право на реалізацію та захист цих прав. За своєю формою економічні права та свободи людини і громадянина – це міра або спосіб поведінки, виявлення волі, інтересів, можливостей людини і громадянина. Опосередкована змістом та сутністю економічних прав та свобод людини і громадянина, форма – найбільш рухливий та динамічний компонент даного явища. Таке визначення, на думку Ю. Фролова, є найбільш точним та лаконічним і сприяє розумінню основних засад економічних прав та свобод людини і громадянина. Воно дозволяє визначити правову природу економічних прав і свобод людини і громадянина та відокремити їх від інших конституційних прав і свобод як самостійної групи, створює можливості для подальших наукових досліджень внутрішньо видової класифікації економічних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Таким чином, суттєвих розбіжностей у наведених визначеннях більшості вчених, як бачимо, не спостерігається. Усі автори дотримуються думки, що це є певні можливості людини і далі послідовно визначають економічні права через

категорії економічних відносин. Погоджуючись у цілому з наведеними авторами щодо визначення поняття економічних прав та свобод людини і громадянина, вважаємо за доцільне доповнити та частково змінити визначення економічних прав у зв'язку з тим, що вони мають суттєвий недолік. Ми вважаємо, що не можна погодитися з думкою авторів, котрі вважають, що економічні права та свободи людини і громадянина – це самостійний вид прав та свобод у загальній системі прав та свобод людини і громадянина, під якими слід розуміти можливості людини та громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися основними економічними благами. Разом з тим, володіти, користуватися і розпоряджатися своїми економічними благами особа матиме реальну можливість тільки за умови здійснення низки важливих та обов'язкових дій з боку держави. Переважна більшість вищезгаданих авторів, як бачимо, не вказують на провідну роль у цьому питанні саме держави.

Відомий український вчений П. Рабінович вказує, що забезпечення прав і свобод людини – це створення умов для здійснення прав і свобод людини і громадянина. Воно включає різні елементи (напрями) державної діяльності. Тому, враховуючи, що напрямки діяльності держави є її функціями, він робить висновок, що такий напрямок діяльності сучасної України, як утвердження та забезпечення прав і свобод людини, є її головною функцією. А цим визначається й відповідна ієрархія, пріоритетність у напрямках діяльності (функціях) держави [13, с. 80-95].

Система прав та свобод людини і громадянина в нашій державі складається з громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших прав, які займають чільне місце в конституційному законодавстві України, що обумовлено їх характером, суттю, змістом та формою. Серед них конституційні економічні права та свободи – це важлива складова частина, ланка системи конституційних прав і свобод людини і громадянина. До економічних прав та свобод слід віднести суб'єктивні права і свободи у сфері економічних (майнових) відносин – це насамперед право власності особи, тобто право приватної власності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право громадян на користування об'єктами права публічної (суспільної) власності: загальнонародної, загальнодержавної та комунальної (ст. ст. 13, 41); право на працю (ст. 43); право на страйк (ст.44); право на відпочинок (ст.45); право на житло (ст.47); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст.50) [1] та деякі інші.

Українські вчені-правознавці дають різну класифікацію конституційних прав людини і громадянина. Наприклад, М. Хавронюк пропонує виділити три блоки прав людини: перший переважно пов'язаний з правом на життя, другий – з правом на свободу і третій – з правом на повагу до гідності людини [14, с. 464]. Автор, також робить наступну класифікацію прав та свобод людини і громадянина: фізичні (життєві) права і свободи, особистісні, політичні, економічні, культурні (гуманітарні). До системи економічних прав М. Хавронюк відносить: право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на відпочинок, право на участь у професійних спілках, право на страйк. Право приватної власності та право користування об'єктами державної і комунальної власності відносять до фізичних (життєвих) прав [44, с. 460].

Інші українські вчені не обмежуються поділом конституційних прав на три групи. Так, А. Колодій та А. Олійник виділяють такі групи прав: фізичні, полі-

тичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні, а також особисті [15, с. 167]. До системи економічних прав, на думку зазначених авторів, Конституція України відносить: право кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, право на відпочинок. Для задоволення своїх потреб громадяни можуть користуватися об'єктами права державної і комунальної власності відповідно до закону [15, с. 194].

Деякі вчені вважають, що система, види і зміст економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні визначаються не тільки природно-правовою концепцією взаємин особистості та держави, але й характером економічної системи, що закріплюється Конституцією України, її співвідношенням із соціальною політикою нашої держави й характером політичної системи. При цьому, саме названі вище компоненти суспільного ладу перебувають у тісній єдності, виявляючи взаємний вплив. В теорії конституційного права немає єдиного, уніфікованого підходу до класифікації прав людини і громадянина. Навіть сама досконала класифікація прав та обов'язків не виключає, а передбачає інші види, і тому було б помилкою наполягати на універсальному характері тієї чи іншої класифікації і заперечувати інші види. Ми вважаємо наведену точку зору цілком вірною у зв'язку з тим, що, по-перше, будь-яка класифікація конституційних прав все одно є досить умовною, і про це ми ще будемо говорити нижче, а по-друге, всі конституційні права не є сталими і перебувають в постійному розвитку.

У науковій літературі з конституційного права є багато точок зору щодо класифікації прав людини і громадянина, які відрізняються одна від одної за критеріями класифікації, рівнем диференціації й інтеграції та за іншими ознаками. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні можна охарактеризувати передусім певними окремими показниками єдності та внутрішньоструктурної диференціації її елементів. Питання про систему й зміст економічних прав тісно пов'язане з класифікацією конституційних прав і свобод людини у зв'язку з тим, що назвавши ті чи інші права економічними, ми перш за все повинні визначати підстави для їх виділення. Надалі слід обґрунтувати їхнє відокремлення від соціальних, політичних, культурних і особистих прав та свобод. Виділення особистих, політичних і соціально-економічних прав найпоширеніша класифікація прав людини і громадянина в юридичній науковій літературі. Деякі сучасні вчені конституціоналісти при класифікації прав та свобод людини і громадянина не виділяють економічні права в окрему групу. Наприклад, О. Кутафін стверджує, що до соціально-економічних прав та свобод, відносяться свобода підприємницької діяльності, право приватної власності, у тому числі й на землю, свобода праці й право на працю, право на відпочинок, охорона сім'ї, право соціального забезпечення, право на житло, право на охорону здоров'я тощо [16, с. 234-243].

Інші вчені, незважаючи на об'єднання економічних, соціальних і культурних прав в одну групу, дають, разом з тим, кожній підгрупі окрему характеристику. Наприклад, Л. Воеводін розділяє соціально-економічні права і свободи на три групи: «Першу групу утворюють такі права, свободи й обов'язки, як: право приватної власності; право на підприємницьку й іншу не заборонену законом економічну діяльність; право на землю; право на житло; обов'язок платити установлені

законом податки й збори. Друга група: право кожного вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці, обирати рід діяльності й професію; право на захист від безробіття; право на відпочинок; право на соціальне забезпечення; право на охорону здоров'я й медичну допомогу; право на сприятливе навколишнє середовище; обов'язок зберігати природу й навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств. У третю групу включаються наступні права, свободи та обов'язки: право на освіту; свобода літературного, художнього, наукового, технічного й інших видів творчості та викладання; право на участь у культурному житті; обов'язок опікуватися збереженням історичної й культурної спадщини» [17, с. 212]. Перша група у Л. Воєводіна містить ліберальні економічні права, а друга – соціальні гарантії особистості. Тому, можна вважати, що автор побічно розділяє економічні й соціальні права

Таким чином, систему економічних прав та свобод людини і громадянина, у її загальному вигляді, можна визначити як сукупність конституційних прав і свобод, заснованих на конституційних принципах свободи економічної діяльності, з метою створення, забезпечення та захисту ринкових відносин, свободи праці, єдиного економічного простору, рівності й захисту всіх форм власності, підтримки конкуренції та обмеженні монополій,

Висновки. Отже, більш точним та вивіреном визначенням поняття «економічні права і свободи людини і громадянина», на нашу думку, є наступне: економічні права і свободи людини і громадянина в Україні – це самостійний вид прав у загальній системі основних прав і свобод людини і громадянина, що визнані, гарантовані та захищаються державою, під якими слід розуміти можливість людини і громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися основними економічними благами. Перевага наведеного визначення, на наш погляд, полягає в тому, що воно враховує провідну роль держави в реалізації кожною людиною економічних прав і свобод, а також у його «універсальності» у зв'язку з можливістю застосування основних положень цього визначення щодо інших видів прав у загальній системі основних прав та свобод людини і громадянина, наприклад, соціальних.

Для гарантування кожному можливості користуватися всіма правами та свободами людини і громадянина держава повинна забезпечити реалізацію конституційних прав і свобод, створити певний механізм та певні гарантії для їх реалізації. Економічні права займають важливе і провідне місце в системі прав людини і громадянина, що обумовлено їх суттю, змістом, формою та особливою сферою застосування. Для соціальних та культурних прав вони є економічними гарантіями здійснення цих прав. Політичні права певною мірою є гарантіями економічних прав, а громадянські – пріоритетними щодо них. Економічні права не тільки мають значний вплив на політичні, громадянські та всі інші права і свободи людини і громадянина але й є значною запорукою їх реалізації. Разом з тим, факт визначення у Конституції і законах України низки економічних прав та свобод людини і громадянина та певних гарантій їх реалізації ще не свідчить про те, що люди можуть у будь-який час у разі виникнення такої потреби скористатися зазначеними правами. Для того, щоб людина мала можливість захистити свої економічні (чи інші) права і свободи, що були порушені, оскаржені або не визнані іншими особами, держава повинна створити чіткі, зрозумілі та дієві механізми

захисту. Без таких механізмів будь-які, навіть найкращі та сучасні норми законодавства діяти не будуть і залишаться декларацією та благим побажанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. Від 28.06.2006 р. / Відомості Верховної Ради України. 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. *Кушніренко О. Г.* Права і свободи людини та громадянина: навчальний посібник / Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. – Х. : Факт, 2001. – 440 с.
3. Словарь иностранных слов : 11-е изд., стереотип. / Под ред. В. В. Пчёлкина, Л. Н. Комарова, Е. Н. Зазаренко и др. – М. : 1984. – 608 с.
4. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства / Нерсесянц В. С. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2000. – 552 с.
5. Права человека / Отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 573 с.
6. Юридический энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. Е. Крутских; 3-е изд. и доп. М. : ИНФРА-М, 2003. VI, 450 с. (Библиотека словарей «ИНФРА-М»).
7. Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо и Л. М. Энтина. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 832 с.
8. *Нижник Н. Р.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції) / Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. – К. : Преса України, 2004. – 304 с.
9. *Кравченко В. В.* Конституційне право України / Кравченко В. В. – К. : Атіка, 2000. – 320 с.
11. *Гончаренко О. М.* Поняття і зміст економічних прав / Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 25. – С. 181-186.
12. *Фролов Ю. М.* Економічні права і свободи людини і громадянина: до теорії питання / Держава і право : Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 20. – С. 164-172.
13. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права і держави: навч. посібн. Вид. 3-є, зі змін. й доповн. / Рабінович П. М. – К. : ІСДО, 1995. – 172 с.
14. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина : навч. посіб. / Рабінович П. М., Хавронюк М. І. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
15. *Колодій А. М.* Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / [Колодій А. М., Олійник А. Ю.]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
16. *Кутафин О. Е.* Предмет конституционного права : Монографія / Кутафин О. Е. – М. : Юристь, 2001. – 444 с.
17. *Воеводин Л. Д.* Юридический статус личности в России / Воеводин Л. Д. – М. : 1992. – С. 212.

Сутьженко Ю.О. Поняття та система економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні

У статті розглядаються питання захисту економічних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: охорона прав, юрисдикційна форма захисту прав, система захисту прав, механізм реалізації прав, механізм захисту економічних прав та судовий захист економічних прав.

Сутьженко Ю.А. Понятие и система экономических прав и свобод человека и гражданина в Украине

В статье рассматриваются вопросы защиты экономических прав и свобод человека и гражданина в Украине.

Ключевые слова: охрана прав, юрисдикционная форма защиты прав, система защиты прав, механизм реализации прав, механизм защиты экономических прав и судебная защита экономических прав.

Sul'zhenko U.A. Concept and system of economic rights and freedoms of man and citizen in Ukraine

The article examines the issue of protecting of economical rights and freedoms of an individual and a citizen in Ukraine.

Key words: Protection of rights, jurisdictional form of protecting rights, system of protection of the rights, mechanism of exercising the rights, mechanism of protecting economical rights and legal protection of economical rights.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2011.